

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Глизь Юрій Іванович

УДК 352.07 (09) (477–25) "1871/1914" (043.5)

**КИЇВСЬКА МІСЬКА ДУМА:
СТРУКТУРА, СКЛАД ГЛАСНИХ, ДІЯЛЬНІСТЬ
(1871–1914 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної Академії Наук України
РЕЄНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ,
заступник директора Інституту історії України НАНУ,
завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ ГРИГОРІВНА,
доцент кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету
ім. Т. Г. Шевченка;

кандидат історичних наук, доцент
ШАРА ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА,
доцент кафедри всесвітньої історії
Чернігівського національного педагогічного університету
ім. Т. Г. Шевченка.

Захист відбудеться ____ квітня 2016 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий ____ березня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. За сучасних соціально-економічних умов ефективне місцеве врядування набуває важливого значення для розвитку всього українського суспільства. Вважається, що реалізація самоврядних принципів здатна забезпечити зайнятість і самореалізацію громадян, задовольнити їх матеріальні та культурні потреби. Українська держава має створити власні, передбачені Європейською Хартією місцевого самоврядування демократичні інституції, подібні до існуючих у Євросоюзі. Історичний досвід на теренах нашої країни засвідчує існування місцевих виборних органів, які наділялися значними владними повноваженнями. Серед них Київська міська дума, створена внаслідок ліберальних реформ 1860–1870-х рр. в Російській імперії, яка змогла мобілізувати інтелектуальні ресурси для вирішення нагальних потреб міста. Діяльність думи сприяла перетворенню Києва з провінційного губернського у модерне місто, яке за короткий термін стало центром розвитку торгівлі та промисловості України з розвинутою міською інфраструктурою та соціальними послугами. Одночасно самоврядуванню довелося долати тотожні з сучасними проблеми – брак професійних управлінців, корупція, запобігливе регламентування державними владними інституціями роботи його органів.

В історіографії тема міського врядування набула міждисциплінарного характеру й тісно пов'язана з соціальною історією XIX – початку XX ст. та регіональними особливостями розвитку Києва у складі Російської держави. Самоврядування вивчається представниками різних гуманітарних наук аби врахувати його здобутки та прорахунки при запровадженні децентралізації в країні. Підвищене зацікавлення викликає роль місцевої влади в модернізації міста та задоволенні соціальних потреб городян. Діяльності тогочасних дум, як виборних інституцій – Чернігівській і Харківській, Московській і Петербурзькій, присвячені окремі монографії, в той час як історія Київської міської думи лишалася поза увагою істориків.

Актуальність дисертаційної роботи обумовлена необхідністю дослідити механізми державного регулювання місцевого самоврядування з їх наслідками у Києві, де тривалий час зберігалися традиції магдебурзького права. Значення самоврядних інституцій актуалізується й зростанням їх ролі у сьогодишніх державотворчих процесах в Україні. Адже влада прагне запровадження в державі європейських інтеграційних стандартів з метою прискореного розвитку політичних, соціально-економічних та освітньої сфер.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у межах планової теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації 0113U007386). Обраний в дисертації напрям дослідження органічно впливає в наукову проблематику відділу.

Метою роботи є здійснення комплексного аналізу функціонування Київської міської думи за законодавчими актами 1870 і 1892 рр., виявлення чинників, які сприяли доланню господарської занедбаності міста та його модернізації.

Аби досягнути поставленої мети передбачено вирішити такі дослідницькі завдання:

- вивчити стан наукової розробки питання, виявити інформаційний потенціал джерельної бази та окреслити власний методологічний інструментарій;
- проаналізувати соціально спрямовані вимоги міських положень 1870 і 1892 рр. при їх втіленні міською думою у Києві;
- з'ясувати виборчі процедури, як засіб волевиявлення киян, при формуванні органів міської влади;
- простежити взаємовідносини між думою, управою й установами верховної влади;
- виявити елементи самоврядування в діяльності думи, спрямовані на задоволення соціально-господарських потреб міста та вимоги губерньської адміністрації до міської влади;
- дослідити джерела формування міського бюджету, спрямування його витрат на розвиток міської інфраструктури та освітньої сфери;
- розглянути діяльність думи щодо благоустрою міста, надання медичних послуг та створення міського громадського транспорту.

Об'єктом вивчення є реалізація у Києві принципів самоврядування, що їх здійснила дума внаслідок міських реформ 1870 і 1892 рр.

Предмет дослідження становлять управлінські механізми, за допомогою яких влада створювала і розвивала міську інфраструктуру, приділяючи найбільшу увагу благоустрою Києва.

Хронологічні рамки охоплюють 1871–1914 рр.: від створення 23 лютого 1871 р. Київської міської думи до початку Першої світової війни, внаслідок якої дума змушена була спрямовувати значні витрати на військові потреби (забезпечення армії приміщеннями та продовольством, обмундируванням, лікуванням). Згідно із схваленим імператором положенням про польові війська від 16 липня 1914 р. діяльність міської влади підпорядковувалася воєнному командуванню, а тому дума була обмежена у задоволенні потреб міста.

Територіальні межі дослідження локалізуються Києвом і його околицями.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в комплексному історико-соціальному дослідженні діяльності Київської міської думи за період 1871–1914 рр.

Уперше:

- на основі використання широкої джерельної бази, зокрема фондів Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ та Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського, з урахуванням історіографічних концепцій та методологічних підходів, здійснено комплексний аналіз структури думи, виборчих процедур, самоврядних механізмів та соціальної спрямованості Київської міської думи;
- визначено соціальний склад виборців, гласних та міських голів, з'ясовано його відмінності за міськими положеннями 1870 і 1892 рр.;
- проаналізовано організаційну структуру думи та управи, механізми їх взаємодії та відносини з губерньською і регіональною адміністраціями, органами верховної і центральної влади;

- охарактеризовано умови служби виборних посадовців, одні з яких були забезпечені жалуванням, коли інші його не отримували, визначено як ця обставина впливала на їхню роботу;
- з'ясовано фінансову політику думи, джерела формування бюджету, питому вагу витрат на загальнодержавні та міські потреби;
- розглянуто основні напрями діяльності думи та зроблено висновок про її визначальну роль у поширенні благоустрою, забезпеченні комунікаціями, боротьбі з епідеміями, наданні послуг у сферах медицини та освіти;

Уточнено:

- чисельний і соціальний склад киян під час виборчих кампаній і розподіл третьої категорії виборців через її багаточисельність на шість груп для ефективного голосування, як основного способу волевиявлення містян;
- цільові витрати та шляхи надходження коштів до міського бюджету Києва;
- роль думи у розвитку шкільної мережі міста як способу долання неписьменності та запровадженні обов'язкової початкової освіти для дітей.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження самоврядних механізмів у діяльності Київської думи, які дозволили залучити до її роботи соціально-активних містян з вищою і професійною освітою;
- практичні результати реалізації законодавчих актів та наслідки діяльності думи у соціальній сфері, містобудуванні, створенні міських підприємств зі сталими прибутками;
- положення, що Київська дума, спираючись на самоврядні принципи, втілює покладені на неї завдання і стала самодостатньою інституцією міської влади.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що отримані знання дають змогу глибше усвідомити роль самоврядування у розвитку міст, а також у взаємодії міської влади і суспільства. Вони сприятимуть подальшому вивченню міст України і підготовці спеціальних праць з історії їх врядування. Її матеріали можуть бути використані у студіях соціальної історії, регіоналістики, історії права та інших суміжних дисциплінах. Дисертація та її результати слугуватимуть укладанню навчально-методичних посібників, наукових робіт, спеціальних курсів, виставок, а також у музейній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації обговорені на засіданні відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Їх оприлюднення здійснено у вигляді доповідей та повідомлень під час проведення круглого столу, присвяченого 200-літтю від дня народження Тараса Шевченка (м. Київ, 2014 р.), на VIII Міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпропетровськ, 2014 р.), на V Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 2015 р.), на Шостій Міжнародній науковій конференції «Гуржівські історичні читання» (м. Черкаси, 2015 р.), на Четвертій науково-практичній конференції «Розумовські зустрічі» (м. Чернівці, 2015 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у семи наукових статтях, визначених переліком ДАК МОН України.

Структура дисертації. Тема, об'єкт, предмет і завдання дослідження визначили його внутрішню структуру, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, основної частини (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (на 42 сторінках) і додатків (на 20 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з яких основного тексту – 171 сторінка. Бібліографія містить 524 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, висвітлено зв'язок роботи із науковими планами, темами, визначено мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні рамки та територіальні межі, сформульовано наукову новизну отриманих результатів і їх наукове та практичне значення; відображено відомості про апробацію, структуру та обсяг дисертаційного дослідження.

У першому розділі роботи **«Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методи дослідження»** проаналізовано рівень та напрями вивчення теми, охарактеризовано повноту її джерельного забезпечення, окреслено методологічний інструментарій.

У підрозділі 1.1 **«Історіографія питання»** розглянуто науковий доробок дореволюційних, радянських, українських та зарубіжних дослідників у вивченні історії міського врядування у Російській імперії та Київської міської думи зокрема. Обрана тема потребувала міждисциплінарного підходу, який спонукав залучити знання з міської історії, держави і права, державних інституцій, містобудування, фінансів, податкової політики, а також урбаністики. А тому аналіз історіографічних праць здійснено за кількома групами згідно тематично-хронологічного критерію.

Першу складають праці з історії міського самоврядування, зокрема щодо запровадження всестанових міських дум 1870 р. в Російській імперії. В останній чверті XIX – початку XX ст. російські історики зосереджувалися на реалізації міських положень 1870 і 1892 рр., намагаючись виявити як позитивні так і побічні наслідки реформи міської влади (І. І. Дитятін, М. І. Свешніков, В. М. Гессен, Д. Д. Семенов, Г. І. Шрейдер та інші). Вони відзначали компілятивність прийнятих положень, зокрема щодо виборчих процедур, регламентації фінансових відносин з державою, акцентували увагу на завищеній ролі губернатора та його адміністративних повноваженнях стосовно діяльності дум та доцільність надання виборчого права квартиронаймачам. Дискусійний тон російським дореволюційним авторам задавали ґрунтовні дослідження Альберта Шоу та Ешлі Персі, присвячені міському врядуванню та його соціальним наслідкам у європейських містах. Вони були переконані, що Росія так чи інакше змушена обрати котрийсь із типів західного управління містами й адаптувати його у себе.

Серед радянських істориків варто виділити праці В. А. Нардової, яка продовжила досліджувати структуру міського управління, компетенції дум, прийшовши до висновку, що верховна влада, з одного боку, запроваджувала самоврядування, а з іншого – обмежувала його постійним контролем. Вона одна з перших

почала вивчати практичні наслідки виборчого законодавства за положенням 1892 р. у містах Російської імперії, зокрема соціальний склад гласних.

Сучасні українські історики продовжили вивчати проблематику міського врядування південно-західного регіону Російської імперії (Д. М. Чорний, О. П. Прищепа) та взаємодію міського самоврядування з місцевими адміністраціями, зокрема на Волині, Поділлі, Півдні України (В. І. Бортніков, О. Ф. Мельничук, О. С. Двуреченська, Л. О. Цибуленко, Т. В. Портнова, О. М. Марченко).

Другу групу становлять студії з історії міст, як цілісної господарської одиниці, де задовольнялися соціальні потреби їх мешканців. Найбагатший доробок у цьому питанні має німецька школа, адже її представляють основоположники муніципальної науки, серед яких: К. Гассерт, А. Рісс, Й. Редліх, Л. Гуго, Г. Вентіг, А. Дамашке, М. Вебер, В. Зомбарт. Завдяки розвитку науки муніципального управління на Заході почали діяти навчальні заклади для підготовки фахівців управління містами. Практичні потреби міського розвитку в Російській державі спонукали до появи низки подібних праць, серед яких варто виділити дослідження І. Х. Озерова, В. М. Твердохлебова, П. Л. Кованька, М. П. Анциферова та Л. О. Веліхова.

Самоврядування, як дієвий механізм подолання господарської занедбаності міст, сприяло зростанню дослідницького інтересу серед сучасних українських фахівців. Їх доробок представлено чисельними дисертаціями, монографіями, статтями, які з'явилися впродовж останніх 20 років. (В. М. Коробка, О. М. Головкин, В. П. Горбачов, Т. М. Плаксий, В. М. Токарев, С. М. Семеновський, М. В. Білокінь, Т. О. Щерба). Найґрунтовнішою, на наш погляд, є праця В. П. Горбачова, у якій автор шляхом порівняння міських бюджетів дійшов висновку про їх переобтяженість державними обов'язковими витратами, котрі затримували розвиток благоустрою та задоволення соціальних потреб містян. Сучасну урбаністику найвиразніше представляє дослідження Блера Рубла, де з'ясовано внутрішні початкові процеси індустріалізації міст Чикаго, Осаки та Москви. За подібною схемою Сергій Мошенський дослідив розвиток економіки Львова, Одеси, Києва, Харкова. Сучасна дослідниця Ярослава Верменич запропонувала власні теоретико-методологічні принципи для вивчення історичної регіоналістики, які сприяють поглибленому дослідженню міст та їх ролі у розвитку українських територій.

До третьої групи належать праці з історії окремих міст. Чи не першим до їх вивчення звернувся економіст М. П. Щепкін, який досліджував Москву і багато уваги приділив її думі. Робота вартісна спостереженнями, оскільки автор обіймав посаду гласного Московської думи протягом 30 років. Сучасна дослідниця Л. Ф. Писарькова розширила хронологію дослідження розвитку Москви, традиційно довівши історію діяльності думи до 1917 р. Першим містом на теренах України, якому була присвячена окрема праця, стала Одеса, міська дума котрої, готуючись до відзначення сторіччя Мстаі 1894 р., виділила кошти для її видання. Сучасний американський історик Патриція Герлігі з'ясувала, чому Одеса стала прикладом для верхньої влади, з якої ліберали черпали позитивний досвід для напрацювання положень міської реформи 1870 р. У праці Д. І. Багалія і Д. П. Міллера з історії Харкова визначено такі характерні риси його думи, як здатність співпрацювати з губернською адміністрацією та значні успіхи у

розбудові міського шкільництва. Спеціальну роботу про харківське самоврядування підготували сучасні історики (А. Л. Антонов, В. Л. Маслійчук, А. Ф. Парамонов), які зауважили, що воно активно вдавалося до муніципалізації підприємств, відмовившись від концесій. Також побачили світ дослідження з історії Чернігова (С. А. Леп'явко, Л. М. Шара), в яких виокремлено післяреформений період, коли місто набуло дещо модерного вигляду, а історію владних інституцій в Чернігово-Сіверських землях з'ясовано в колективній монографії (В. М. Бойко, Д. В. Казіміров, С. А. Леп'явко).

Четверту групу складають дослідження з історії Києва. Питанням магдебурзького права до 1835 р. та діяльності шестигласної думи присвячені праці історика-архівіста І. М. Каманіна та Н. В. Молчановського. Ретроспективу самоврядування Києва висвітлювали В. І. Щербина і Д. М. Щербаківський. Останній зосередив увагу на реліквіях, виділивши корогви, ратушу, печатки, цехові скриньки і, звичайно ж, пам'ятник магдебурзькому праву. Гласні думи та перші її історики С. Т. Єремеев і М. М. Бубнов вивчали окремі наслідки київської самоврядності за положенням 1870 р.

Фінансовій діяльності Київської міської думи присвячені праці її гласного О. В. Рубінштейна та студента Київського комерційного інституту Н. Н. Коїави. Серед сучасних розвідок фінансів Києва досліджуваного в дисертації періоду відзначимо колективну роботу на чолі з істориком-економістом В. А. Студінським.

Радянську історіографію Києва репрезентують поодинокі розвідки з повсякденного життя дореволюційного міста. Серед них виділимо книгу із серії багатомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» та тритомне видання з історії Києва, в яких висвітлено господарський розвиток, умови життя робітничого класу, революційні події та громадсько-політичне життя у місті і лише побіжно – діяльність Київської міської думи.

Історія Києва була цікавою й зарубіжним фахівцям (Майкл Хам, Райнер Лінднер, Натан Меір, Фейт Гілліс), котрі вивчали його пізній, імперський період розвитку, зосередившись на соціальних, політичних та економічних процесах в кінці XIX – на початку XX ст.

Серед сучасних наукових досліджень виділимо дисертацію С. Ю. Кулінської про Київ другої половини XIX ст., у якій автор дійшла висновку, що повноваження думи значно збільшилися у порівнянні з дореформеною інституцією і зауважила її роль у перетворенні Києва в місто ринкових відносин з мережею міських комунікацій і транспортного зв'язку. Дослідженню ролі купецтва в діяльності органів міського врядування, розвитку промисловості та їх участі в благодійності і в формуванні соціально-культурного середовища присвячені праці О. М. Доніка. Після тривалої перерви історію Києва XIX – початку XX ст. почали активно вивчати в останні роки, в основному, києвознавці (М. Б. Кальницький, Д. В. Малаков, А. М. Макаров, В. В. Ковалинський, В. С. Машкевич, О. М. Друг, В. В. Галайба та інші). Невеликі розвідки про розбудову Києва у пізньоїмперську добу запропонували архівісти (Т. Б. Слюдікова та Ж. І. Серга). Ґрунтовною є праця В. П. Ієвлевої, а також колективне дослідження, за її участю, історії забудови Києва доби «класичного капіталізму».

У підрозділі 1.2 «*Джерельна база дослідження*» охарактеризовано джерела, які стали основою для вирішення завдань дисертації. Їх комплекс за видовим принципом та спеціальними класифікаційними ознаками було згруповано так: 1) законодавчі і нормативні акти; 2) діловодна документація міських органів влади та державних установ; 3) періодична преса; 4) статистичні матеріали; 5) мемуари.

До першої групи матеріалів належать законодавчі та нормативні акти, які визначали механізми функціонування та повноваження органів міського врядування (опубліковані в «*Полном собрании законов Российской империи*»). Серед найважливіших варто назвати імператорський указ від 16 червня 1870 р. про міське положення, висновок Державної ради від 29 квітня 1875 р. про запровадження громадського управління у західних містах Російської імперії та міське положення 1892 р. Інформативною є «Записка сенатора А. Половцева», у якій зібрано дані щодо діяльності Київської міської думи у перші три каденції з часу впровадження міського положення 1870 р., соціетнічного складу виборців й акцентовано увагу на роботі комісій управи. До цієї категорії віднесемо і висновки Комітету міністрів, який розглядав питання про включення у межі міста київських околиць, схвалення статутів газового, водогінного, київської міської залізниці, каналізаційного та електричного товариств. Важливими є допоміжні закони та доповнення і роз'яснення про діяльність дум за положеннями 1870 і 1892 рр., які були оперативно зібрані й окремо видані волинським правником М. Г. Мишем.

Другу групу джерел становить діловодна документація міських органів – думи й управи, губернських державних установ, які контролювали та наглядали за ними. Найбільші за обсягом та збереженістю є документи фонду міської думи Державного архіву м. Києва (ф. 17) та управи (ф. 163), які дають змогу всебічно вивчати діяльність міської влади. На основі протоколів засідань думи, «особых мнений», звітів виконавчих комісій та закладів і підприємств, підпорядкованих їй, можна простежити коло питань, які вона розглядала, позицію гласних та результати її роботи. Інформативними є огляди діяльності Київської міської думи (фінансовий 1871–1875 рр., і 1906–1910 рр.), серед яких виділяється складений гласним перших скликань О. Я. Кониським. Він висвітлив напрями її діяльності щодо поліпшення благоустрою міста, а також окреслив негативні явища, такі як незаконне захоплення міських земель та відсутність бюджетної звітності.

Серед внутрішньої документації міських органів влади важливими є інструкції думи, які вона складала для управи (1874 і 1897 рр.) з метою регулювання діяльності її структур, кола обов'язків та форми звітності перед думою. Для унормування діловодства 1871 р. була укладена інструкція під назвою «Устройство городской управы и городской канцелярии», яка слугувала законодавчою нормою при оформленні документації думи. Ще одним джерелом є обов'язкові постанови думи, які приймалися на виконання і дотримання містянами санітарно-медичних норм співжиття, щодо вимог кінного перевезення пасажирів і вантажів, правил торгівлі і протипожежної безпеки та багато інших.

Окрім документів міського врядування інформативними є ті, що відклалися у фондах державних контролюючих та спрямовуючих установ. Серед них – фонд Київського губернського правління (ф. 2), Київського губернського в міських (з 1892 р. і в земських) справах присутствія (ф. 9), документи яких зберігаються у

Державному архіву Київської області, а також Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442), що знаходиться у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Вони дозволяють простежити відносини між думою і державними інституціями, зокрема у питаннях ставлення губернатора і генерал-губернатора до постанов органів міського врядування.

Різноманітну інформацію про діяльність міського самоврядування вміщено у періодичних виданнях, які складають третю групу джерел. З усіх газет («Киевский телеграф», «Киевское слово», «Киевский вестник», «Паравоз», «Заря», «Громадська думка») найбільше матеріалів про думу вміщував «Киевлянин», котрий публікував її постанови, оголошення про найм працівників для виконавчих комісій управи, тендери про закупівлю матеріалів та виконання підрядних робіт. У «Киевских губернских ведомостях», як відомчого видання губернаторської влади, публікувалися постанови думи, кошторис міста та умови контрактів на спорудження комунікацій.

Статистичні дані про діяльність Київської міської думи становлять документи четвертої групи. Важливими є одноденний перепис 2 березня 1874 р. проведений з ініціативи Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та Перший всеросійський перепис населення 1897 р. Крім соціально спрямованої статистики практикувався й періодичний облік промислових підприємств Києва з вказаними виробничими потужностями.

П'яту групу джерел становить мемуаристика. Зокрема ставлення киян до діяльності міської думи можна почерпнути у кількох виявлених спогадах (гласного думи С. Г. Ярона і купця першої гільдії О. В. Патаєєва) та із щоденника професора права юридичного факультету університету Св. Володимира, гласного другої каденції О. Ф. Кістяківського.

Констатуємо, що інформаційний потенціал джерельної бази достатній для вирішення поставлених завдань і досягнення мети дослідження.

У підрозділі 1.3 «*Методи дослідження та понятійний апарат*» проаналізовано комплекс наукових методів та підходів, що застосовувалися у дисертаційному дослідженні. Методологічною основою став міждисциплінарний підхід, оскільки тематика дослідження тісно переплітається з таким напрямом як соціальна історія з діяльністю самоврядних і державних інституцій, з тогочасною економікою і фінансами міст, а також з історією міст регіонів та з історією держави і права. Для повноцінного розкриття теми та всебічного опрацювання джерел був використаний комплекс загальнонаукових методів (діалектичний, історико-порівняльний (компаративний), просопографічний, історичний і статистичний) та застосовано принципи історизму, прагнення до об'єктивності, плюралізму, системності наукового аналізу, взаємозв'язку соціальних явищ з розвитком міської економіки.

У другому розділі «**Вибори думи, структура міської влади й організація роботи**» розглянуто формування міських органів влади шляхом процедури волевиявлення киян та висвітлено механізми роботи думи.

У підрозділі 2.1 «*Виборчі практики за положеннями 1870 та 1892 рр.*» простежено число й активність виборців, основні порушення при голосуванні.

Завдяки реформі міського управління кияни отримали право формувати свій орган влади на виборах. Реалізація міського положення 1870 р. у Києві виявила, що

не всі демократичні принципи самоврядування спрацьовували на місцевому ґрунті. Незначна частина тих, хто отримав виборчі права, активно відгукнулися на можливість брати участь в управлінні містом. Давалася взнаки тривала монополія самодержавної влади, коли суспільство, отримавши виборче право, не могло ним скористатися через брак освіченості та політичної зрілості.

Публічних лекцій правників було недостатньо для розуміння значення міського положення 1870 р. Більша частина мешканців, переважно з малоосвічених і незаможних киян, була усунута від виборів, друга за чисельністю частина платників податків залишалася пасивною на виборах і не скористалася своїм правом обирати власних представників до думи. Закономірністю виборчих практик у перші каденції були низька явка (в середньому 21%), поширене явище підкупу голосів за довіреністю й обрання гласних не з власної категорії.

Запроваджене 1892 р. нове міське положення ліквідувало окремі недоліки та забезпечило виборчим правом заможних містян, більш активних та освічених. Вдосконалена виборча процедура шляхом заміни соціально-категорійного принципу територіальним, підвищенням майнового цензу привела до зменшення частки осіб з правом голосу від 3% киян до 1% від його чисельності. Відзначено активність виборців, яка тепер складала в середньому 41,2% (проти 21%).

У підрозділі 2.2 «*Соціальний склад міської влади*» проаналізовано списки гласних, на основі чого виявлено професійно-становий склад думи та простежено динаміку переобрання їх на нові каденції.

Простежено хто прийшов до влади у місті внаслідок міської реформи 1870 р. та встановлено, що серед новообраних гласних спершу переважали домовласники, купці, чиновники та професори. Однак вже на початку XX ст. їх замінили чиновники-професіонали, які були відповідальнішими, частіше відвідували засідання думи та пропонували дієві починання щодо покращення господарства міста. Зауважено, що питома вага купців у Київській міській думі після запровадження положення 1892 р. впала вдвічі, що було нехарактерним показником для імперії. Це обумовлювалося тим, що раніше більшість обраних у гласні купців-їудеїв належали до заможної першої гільдії, а згідно нового закону їх число у думі скоротилося від допустимих 1/3 до 1/5 від загального числа обраних.

Позитивною тенденцією виборчої системи вважаємо те, що осіб з вищою освітою щокаденції ставало все більше: якщо за положенням 1870 р. їх було близько третини, то після 1892 р. – не менше половини. Найбільшим успіхом відзначилися гласні тих каденцій, котрі мали вищий освітній рівень та були фахівцями з міського благоустрою. Їх робота забезпечувала наповнення бюджету, а відтак стабільний розвиток міського господарства, а професійність йшла в ногу з часом нових технологій, яких потребувала міська інфраструктура. Аби змусити гласних перейматися загальноміськими інтересами і поліпшувати благоустрій міста, кияни могли задіяти механізм переобрання. У відсотковому показнику це становило в середньому 47% оновлення гласних (від 32% до 61%).

У підрозділі 2.3 «*Порядок роботи думи та управи, механізми контролю їх діяльності*» встановлено, згідно яких норм і правил діяли розпорядчий орган – дума, і виконавчий – управа та яким чином верховна влада здійснювала нагляд за їх діяльністю.

При дослідженні міських органів самоврядування важливо було простежити її внутрішню структуру. Підкреслено, що завдяки розподілу за положенням 1870 р. на розпорядчий і виконавчий органи, міське управління Києва спромоглося зосередитися на стратегічних питаннях благоустрою і практичних шляхах їх втілення. Унормуванню діяльності Київської міської думи сприяла схвалена 1871 р. інструкція, яка була однією з перших в імперії. З метою координації повноважень управи була укладена інструкція, яка визначала поле її діяльності та форми звітності. Темпи розвитку Києва та інтеграції його околиць забезпечували комісії думи, до роботи у яких залучали фахівців з міського господарства, збагачених європейським досвідом містобудування.

Самодержавна влада не покладалася повністю на новостворені органи врядування, а тому створила механізми для їх контролю. З цією метою засновувалася спеціальна державна інституція – губернське в міських справах присутствіє, очолюване губернатором. Присутність у його складі в меншості членів міського врядування забезпечувала верховну владу від небажаних для неї рішень. На засідання губернського в міських справах присутствія виносилися скарги містян про порушення виборчих процедур, спірні питання між міським управлінням та земствами, не дотримання думою державних вимог щодо обов'язкових витрат.

Встановлено, що за положенням 1892 р. самоврядування думи помітно ослабло, адже формування кадрового складу управи перейшло з відання думи до губернатора. Якщо за першим міським положенням лише голова отримував 4-й клас чиновника, то за положенням 1892 р. і члени управи – 8 клас, а тому при правопорушеннях вони віддавалися під судове переслідування вже як державні службовці. Нова роль управи інституалізувалася обіжником міністра внутрішніх справ 1893 р., в якому вказувалося, що віднині у них має знаходитися зеркало – обов'язковий атрибут державних установ. Отже, закон інтегрував управу, як виконавчий орган міського врядування, у систему державного апарату. Верховна влада послабила значення постанов думи – тепер приймаючи рішення, гласні боялися викликати невдоволення губернатора. Це дозволяло адміністрації спрямовувати діяльність думи в першу чергу не на розвиток міста, а на забезпечення державних, в тому числі військових потреб.

У третьому розділі **«Муніципальний бюджет Києва»** висвітлено формування Київською міською думою бюджету, основні джерела його наповнення, сфери витрат, а також простежено значення позик.

У підрозділі 3.1 *«Джерела формування»* визначено, яким чином міська влада наповнювала скарбницю, до яких методів вона вдавалася задля її збільшення та яку роль у цьому відігравали міські підприємства.

Для забезпечення розвитку міського господарства дума отримала головний важіль – можливість самостійно формувати бюджет. Згідно обох положень основним джерелом мав бути оціночний збір (податок) з нерухомого майна киян по вартості або його прибутковості. Крім нього надходили кошти з віддачі в оренду або продажі міської власності (землі, лісів, сінокосів, будівель, лавок), підприємств (скотобоєнь, гавані та адресного столу), зборів з документів на право торгівлі та заняття промислами, з власників трактирів, постійних дворів,

квартиронаймачів, з утримувачів коней, екіпажів і т. п. Будь-який місцевий збір, як то лікарняний і попудний, чи мито дума могла запровадити при умові обов'язкового схвалення його міністром внутрішніх справ.

Розглянувши динаміку питомої ваги усіх джерел, констатуємо, що спочатку найбільше статків надходило від міської власності (47,3%), зборів і мит (36,6%), оціночного збору (9,1%), зате 1914 р. вони становили відповідно: від міської власності – 27,6%, зборів і мит – 8,4%, оцінного збору – 16,7%, що свідчило про різнопланові заходи думи у наповненні міського бюджету. Заслугою думи було заснування 1879 р. першого міського прибуткового підприємства – скотобойні, надходження від якої зросли у 2,4 рази. Прибутки від міських підприємств збільшилися у півтора рази – з 11,2% до 16,8%, в той час як у Москві вони давали 50% до бюджету від усіх надходжень. У деяких муніципалітетах Західної Європи цей відсоток був набагато вищим і дозволяв взагалі не обкладати населення міськими податками.

Обмеження положенням 1892 р. фінансових повноважень думи не дало змоги запроваджувати нові джерела надходжень, а тому міська влада почала активно звертатися до державних позик. Їхня ефективність була низькою, адже велика частка отриманих коштів йшла на задоволення військових потреб, а не потреб міста. Водночас за розміром боргу, що припадав на одного мешканця, Київ 1912 р. мав найменші показники не лише серед міст Російської імперії, а й Європи: якщо у Парижі він складав 380 руб., у Лондоні – 180, Відні – 130, Берліні – 100, Москві – 97, Петербурзі – 58, Варшаві – 40, Одесі – 30, то у Києві – лише 20 руб.

Через не напрацювання міською владою механізмів приватизації і продажу міських земель нерідко відбувалося самовільне захоплення ділянок і пустирів на околицях Києва, від чого втрачала кошти міська скарбниця. Відчутним був брак прибуткових міських підприємств, які давали б значні надходження на благоустрій міста.

У підрозділі 3.2 «Основні напрями витрат» висвітлено, на які нагальні потреби йшли кошти та динаміку питомої ваги найбільших категорій видатків.

За обома положеннями визначалися обов'язкові витрати (державні) та основний вектор видатків – благоустрій міста. Стійку першість займали обов'язкові витрати думи, які у грошовому еквіваленті за весь час зросли у 28 разів, а загальна частка становила від 28% до 30,2%. Причому 1884 р. вона сягала понад 48,7%, що лише підтверджує тезу про вкрай негативну практику перекладати загальнодержавні витрати на плечі міської влади. Це зумовлювалося тим, що Київ перетворився на воєнно-гарнізонне місто, утримував великий штат військових, а з 1875 р. забезпечував й розквартирування солдатів. Внаслідок виділення значних коштів на державні потреби видатки на благоустрій, забезпечення якого згідно міських положень було першочерговим завданням думи, зросли всього в 12,3 рази, а питома вага зменшилася удвічі – з 22,7% до 11, 1%. Серед заслуг думи варто зауважити значне збільшення витрат на санітарно-медичну (з 3% до 14%) та освітню (з 3% до 16,3%) сфери, а також зменшення на утримання міського управління (з 12,3% до 7,8%).

Проаналізувавши динаміку надходжень і витрат встановлено, що перші виросли у 16,8, а другі – в 24,8 рази. Показовим періодом слугують 1908–1914 рр.,

коли фінансова комісія вперше констатувала негативне сальдо Києва в сумі не менше 190 тис. руб. Це стало наслідком обмежень повноважень думи, яка не змогла збільшити надходження з місцевих зборів і податків, натомість відсотки з державних позик (1/5 з яких на військові потреби) збільшувалися і виплачувалися обов'язково.

У підрозділі 3.3 *«Забезпечення освітньої сфери»* проаналізовано заходи думи для задоволення киян нагальними потребами у здобутті початкової освіти та культурного дозвілля.

За обома положеннями діяльність Київської думи не обмежувалася лише міським господарством, вона мала виділяти кошти на будівництво та оренду приміщень для шкільних класів, їх опалення й освітлення, оплату роботи вчителів, облаштування бібліотек, читалень, музеїв та інших закладів. Київська міська дума зосередилася на доланні неписьменності серед широкого кола містян, адже за переписом 1874 р. їх число сягало 55% від усього населення.

Витрати міської влади на поширення мережі початкової освіти спочатку були замалі, але завдяки урядовим дотаціям (з 1908 р. 115 тис. руб.) 1914 р. вони досягли 907,2 тис. руб., а за весь час – збільшилося у 133,4 рази. Однак цього для задоволення потреб швидко зростаючого міста було недостатньо, адже за роки врядування думи чисельність населення зросла майже у п'ять разів, а грамотність – лише вдвічі.

Дума сприяла також становленню жіночої освіти, відкривши на Подолі філіал Фундуклеївської повної семикласної жіночої гімназії (1872 р.), 22 стипендії та надавши кошти на безплатне навчання 10 найбільш бідним вихованкам ремісничих класів ім. А. І. Гогоцької.

Констатуємо, що міська влада відреагувала на потреби міста у забезпеченні професійною освітою, адже відкриття 1874 р. Олександрівського ремісничого училища і 1898 р. четвертого в Російській імперії Політехнічного інституту були знаковими подіями і без фінансової підтримки Київської міської думи воно навряд би чи відбулося.

Крім освіти, дума переймалася й іншими формами розповсюдження знань, зокрема серед дорослого населення міста. Задля цього було відкрито чотири народні безкоштовні читальні (у 1890, 1901, 1903 і 1905 рр.) й публічну бібліотеку (1890 р.). Формування «культурної людини», за визначенням М. Вебера, спонукали до піднесення соціально-культурного середовища у місті, а тому гласні підтримували музеї, зокрема заснування 1892 р. міського, відкриття пам'ятників та відзначення з ініціативи громадськості ювілеїв Т. Г. Шевченка. Тож початкові процеси формування культурного середовища в місті набирали ваги, а самоврядна дума ставала осередком, де акумулювалися освітні запити киян і задовольнялися найнагальніші з них.

У четвертому розділі *«Заходи думи для модернізації міста»* увагу зосереджено на діяльності Київської міської думи у господарській сфері. Проаналізовано механізми, які були задіяні для перетворення міста із занедбаного у модерне із залученням європейського досвіду.

У підрозділі 4.1 *«Впорядкування вулиць та площ, міське будівництво»* висвітлено заходи думи щодо прокладання у Києві шляхів, їх брукування й освітлення, озеленення міста та унормування його забудови.

У нових умовах самоврядування Київ отримав можливість використати ініціативу і кошти заможних киян для облаштування власного міського середовища з упорядкованими й освітленими вулицями, площами, скверами, комфортними парками. У галузі освітлення міста електрикою влада успішно опанувала європейські досягнення, завдяки чому різко зросла його мережа не лише на вулицях, а й у приватних будинках. Станом на 1909 р. серед міст Російської імперії Київ по виробництву електроенергії на одного мешканця випереджав Москву та в рази – Харків і Одесу. Навіть у порівнянні з європейськими столицями у показнику вуличного освітлення на одну тисячу мешканців Київ того ж 1909 р. йшов попереду Берліна та Копенгагена, і по тому ж показнику для приватних будинків – випереджав Мюнхен.

Попри хронічну нестачу коштів, Київська дума активно займалася озелененням міста, відкриваючи парки, сквери, сади, алеї, поширюючи декоративне садівництво, беручи за взірць європейську концепцію «міст-садів». Вона турбувалася за збереження їх в порядку, укладала обов'язкові для киян правила відвідування парків, садів і заборонила вести будь-яку забудову, зокрема на Володимирській гірці, як важливій історичній пам'ятці. Для унормування будівництва у Києві, особливо у період «будівельної лихоманки» на початку XX ст., думою були підготовлені правила, яких мали дотримуватися як жителі Києва, так і підприємці. Отже, міська влада йшла в тому напрямі розвитку благоустрою, що й інші європейські міста, успішно впорядковуючи вулиці, спрямовуючи житлове і промислове будівництво в інтересах городян.

У підрозділі 4.2 *«Започаткування міської служби охорони здоров'я та спорудження водогінної і каналізаційної мереж»* висвітлено заходи, які дума здійснювала для забезпечення киян від епідемій та будівництва комунікаційних мереж.

Регулярні спалахи епідемій у Російській імперії були повсюдними, через що її називали «бактеріальними ворітьми» Європи. Відсутність на розкиданій території міста організованої медичної служби поставило перед думою завдання створити її для подолання антисанітарії у Києві.

До антиепідеміологічних заходів дума звернулася відразу на початку своєї діяльності через спалахи холери 1871–1873 рр., які забрали життя тисяч киян. Створення міської служби охорони здоров'я дума розпочала зі спорудження багатофункціональної міської лікарні, вклавши у її будівництво кошти платників податків. Оперативно реагуючи на спалахи інфекційних хвороб, дума створила санітарну станцію, визнану епідеміологами найкращою в Російській імперії. Шляхом видання обов'язкових протиепідемічних постанов, дума змушувала торговців, домовласників та усіх мешканців дотримуватися санітарно-медичних правил. Ці заходи посприяли зменшенню смертності від епідемій з 47,3% до 33%.

Досягнення певних стандартів санітарно-медичних норм дума забезпечувала потужною інфраструктурою, спорудивши на концесійній основі водогінну та каналізаційну мережі. Однак міська влада стала заручником приватних власників-підприємців, які мало турбувалися про мешканців, застосовували застарілі технології та не добросовісно виконували умови контрактів. Дума змусила їх перейти на винятково артезіанське джерело постачання води, а каналізаційне товариство – активно розширювати і поліпшувати його мережу, завдяки чому було досягнуто зменшення кількості смертей від епідемій. Врешті вона муніципалізувала під-

приємства, викупивши їх у власників-концесіонерів (водогінне товариство – 1909 р., каналізаційне – 1914 р.).

У підрозділі 4.3 «*Створення міських транспортних комунікацій*» простежено заходи думи для започаткування і розбудови міської транспортної мережі.

Впорядкування шляхів було першим кроком у благоустрої міста, а наступним самоврядна влада визначила забезпечення киян громадським транспортом, адже місто розросталося й конче його потребувало. Першими спробами започаткування міського транспорту були омнібуси і конки, які не витримали випробування київським ландшафтом. Відмовившись від них, дума уклала договір-концесію з Товариством київської міської залізниці на прокладення колій, які охопили трамвайними лініями увесь Київ і його передмістя.

Пуск першого маршруту електричного трамваю 1892 р. дозволив Києву випередити обидві столиці імперії, де конку замінили електричною тягою значно пізніше (у Москві 1899 р. і в Санкт-Петербурзі 1907 р.). Запровадження думою альтернативного автобусного сполучення було тимчасовим. Тож основним міським транспортом став електричний трамвай, який обслуговував усіх киян, адже вартість проїзду була загальнодоступною.

Отже, думі вдалося модернізувати місто, зробити його зручним для проживання з наданням багатьох послуг. Однак її заходів було недостатньо для задоволення соціальних потреб усіх верств містян.

ВИСНОВКИ

У **висновках** підсумовано результати дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, які винесено на захист.

Проаналізовано науковий доробок як вітчизняної, так і зарубіжної літератури, що засвідчує постійний інтерес вчених до минулих форм міського врядування, ролі органів самоврядної влади та людського фактору. Історія міст останньої чверті XIX – початку XX ст. досліджувалася дореволюційними, радянськими, зарубіжними та сучасними українськими авторами, які відзначали наслідки втілення міських положень 1870 і 1892 рр., значення міських бюджетів та їх важливість для повноцінного господарського розвитку міст в Російській державі. Представники радянської школи з'ясували структуру та владні повноваження міських дум, прийшли до висновку, що надаючи їм самоврядування, держава постійно його спрямовувала і контролювала. Зарубіжні дослідники Києва також вказали на стрімкий промисловий розвиток міста і як наслідок модернізацію, котра відбулася і завдяки управлінським механізмам. Вітчизняні історики зосередили увагу на ролі врядування у розвитку міст історичних регіонів України. Сучасна історіографія питання забезпечена достатньою кількістю репрезентативних праць, серед яких монографії про Чернігівську, Харківську, Московську та Петербурзьку думи. Поза увагою залишилася історія досліджуваної нами думи, незважаючи на те, що Київ – столиця Української держави.

Визначено та систематизовано основні групи джерел: законодавчих і нормативних актів, діловодної документації міських та державних органів влади, періодики, статистики та мемуарів. Аналіз законодавства сприяв визначенню місця законів у формуванні системи міської влади та моделі самоврядування, як засобу залучення городян до управління містом. Використання широкого кола архівних

документів дозволило встановити завдання Київської міської думи, її структуру, кадровий склад, виборчі процедури та окреслити основні напрями її діяльності.

З'ясовано, що сформована внаслідок реформи міського управління 1870 р. Київська міська дума покликана була зайнятися господарським розвитком міста. Тогочасне виборче право запроваджувалося з метою залучити до управління містом заможних городян, платників податків, які наповнювали міську скарбницю. Органи влади формувалися шляхом волевиявлення містян, до яких допускалися кияни за такими основними цензовими критеріями: майновим, віковим, релігійним, статевим та осілості.

Зауважено, що далеко не всі демократичні принципи самоврядування спрацювали на місцевому ґрунті. Правом голосу за положенням 1870 р. наділялися 4,064 тис. особи, що становило 3,5% містян, тоді як після 1892 р. виборча процедура позбавила волевиявлення усіх малозаможних киян – голосувало лише 1% від усього населення міста. Змусити заможних гласних перейматися загально-міськими інтересами кияни могли переобравши соціально активних на наступну каденцію, а решту – позбавити депутатського мандату. Поступово до думи обиралися більш освічені, професійні і відповідальні гласні, що підтверджується зростанням їх активності на засіданнях думи та в роботі комісій. Якщо в перші каденції думи гласних з вищою освітою обиралося близько третини, то після запровадження положення 1892 р. – не менше половини. Соціальний склад гласних Київської думи також змінився: спочатку переважали домовласники та купці, а в ХХ ст. – чиновники та професори, як правило, професіонали з різних галузей міського господарювання.

Встановлено, що міське управління могло самостійно наповнювати міський бюджет та визначати напрями розвитку міста. Для дотримання законності дій думи та управи була створена спеціальна установа – Київське губернське в міських справах присутствіє. Воно розглядало скарги містян на порушення виборчого права, не дотримання концесіонерами договорів та думою обов'язкових витрат. Спірні питання між губернською владою і думою надсилалися до господарського департаменту міністерства внутрішніх справ та Сенату. Реформою 1892 р. виконавча структура думи, управа, стала державною установою, адже була перепідпорядкована губернаторові, позиція якого була вирішальною при схваленні міського голови.

Охарактеризовано фінансову діяльність Київської міської думи та підкреслено, що збалансованість міського бюджету досягалася урізноманітненням джерел його наповнення, серед яких основним були кошти від оціночного збору з нерухомості, використання міської власності (землі, лісів, сінокосів, будівель, лавок) та надходжень від муніципальних підприємств (скотобоєнь, гавані та адресного столу). Найбільшу питому вагу займали надходження з міської власності, зборів (в тому числі оціночного) і мит. Зростання грошей від оціночного збору обумовлювалося стрімкою забудовою Києва, а зменшення інших – заснуванням міських прибуткових підприємств, які давали 16,8% від загальнономіського бюджету. Через обмеження положенням 1892 р. фінансових повноважень, дума змушена була вдаватися до державних позик, використання яких було б значно ефективнішим, якби 18% загальної їх суми не доводилося витрачати на спорудження та утримання військових об'єктів у місті. Стійку першість серед витрат займали

обов'язкові, а саме державні – утримання поліції та розквартирування військ, що зменшувало виділення коштів на благоустрій.

Проаналізовано діяльність думи у господарській сфері та модернізації міста і встановлено, що дума розпочала її із заощення вулиць твердим покриттям, освітлення, озеленення, забезпечення комунікаціями, надання освітніх послуг. За короткий проміжок часу їй вдалося облаштувати місто електричним освітленням, яке було значно якіснішим, дешевшим та перспективнішим за газове і гасове. Міська влада змогла унормувати планомірну житлову і промислову забудову, згідно укладених нею правил. Для здійснення модернізаційних перетворень вона запозичила європейський досвід містобудування та новітні технології із залученням до справи знаних фахівців.

З'ясовано, що потреби зростаючого міста спонукали до все більших витрат. Суттєво збільшилися видатки на освітню та медично-санітарну сфери – з 3% до 16% питомої ваги. Задля подолання неписьменності серед широких верств населення дума розширювала й утримувала власним коштом мережу початкових навчальних закладів. У сфері професійної освіти її найбільшим досягненням було заснування Олександрівського ремісничого училища і Київського політехнічного інституту. Проте, через брак коштів та соціальну пасивність населення, думі не вдалося ліквідувати неписьменність й підняти рівень освіти до зразка європейських міст, у багатьох з яких вона була обов'язковою і безкоштовною. Увага міської влади до театрів, бібліотек, читалень, музеїв, встановлення пам'ятників свідчила про початкові процеси формування міського культурного середовища, як місць масового дозвілля містян, котрі набували реального втілення.

Відзначено, що дума створила міську службу охорони здоров'я, зокрема збудувала міську лікарню та санітарну станцію, які стали заслоною спалахам епідемій. Владою досягнуто певних стандартів у наданні містянам санітарних послуг, зокрема вона активно включилася у будівництво водогінно-каналізаційної мереж, які споруджувалися завдяки концесіям. Проте часті спалахи епідемій вимагали альтернативних способів постачання води з артезіанських джерел, суворого контролю за порушенням умов договорів власниками-концесіонерами та спонукало міське управління до їх муніципалізації.

Важливим наслідком діяльності думи було запровадження першої в Російській імперії мережі міського громадського транспорту – ліній електричного трамваю, будівництво фунікулеру, а також створення нового адміністративного центру Києва на Хрещатику.

Дума, як самоврядний орган, виконала роль ініціатора і господаря модерних перетворень у Києві, залучала фахівців європейського рівня у галузях міського господарства, переймаючи досвід західних муніципалітетів. Київ розвивався, поліпшувалося його міське середовище, незважаючи на те, що держава розглядала його як воєнно-гарнізонне місто. Завдяки діяльності думи, яка змогла скористатися розвитком підприємливості, відкритій міжміській залізниці (1870 р.), Київ перетворився на торгово-промисловий і культурний центр України.

Досягнутий рівень знань дозволяє стверджувати про необхідність подальшого наукового дослідження: 1) ролі думи у розвитку промисловості в місті; 2) її соціальної діяльності; 3) як вплинули революційні події 1905–1907 рр. на роботу думи.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНІ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Глизь Ю. І. Київська дума і благоустрій міста (кінець XIX – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Київська старовина. – 2011. – № 6. – С. 157–171.
2. Глизь Ю. І. Документи Центрального державного історичного архіву, м. Київ про діяльність Київської міської думи / Ю. І. Глизь // Архіви України. – 2012. – № 6 (282). – С. 62–70.
3. Глизь Ю. І. Міський голова Києва М. К. Ренненкамф: спроба соціологічного портрету / Ю. І. Глизь // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 191–196.
4. Глизь Ю. І. Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2013. – № 22. – С. 174–193.
5. Глизь Ю. І. Виборчі процедури у формуванні Київської міської думи (1871 р. – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей. – Чернівці: Видавець В. М. Лозовий, 2014. – С. 514–528.
6. Глизь Ю. І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.) / Ю. І. Глизь // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 37–59.
7. Глизь Ю. І. Київська міська дума: взаємозалежність між соціальним складом гласних та ефективністю їх діяльності (1871–1914 рр.) / Ю. І. Глизь. // Гуржівські історичні читання: збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 10. – С. 162–163.

Матеріали, які додатково відображають результати дослідження:

8. Глизь Ю. І. Київська міська дума і вшанування Тараса Шевченка / Ю. І. Глизь // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 33–38.
9. Глизь Ю. І. Податкова політика Київської міської думи: 1871–1914 рр. / Ю. І. Глизь // VIII Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» 30–31 жовтня 2014 р. Тези доповідей. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 64–66.
10. Глизь Ю. І. Механізми обмеження верховною владою самоврядування міст (на прикладі Київської міської думи 1871–1914 рр.) / Ю. І. Глизь // Аркасівські читання: Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 квітня 2015 р.). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 112–115.

АНОТАЦІЯ

Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України Національної академії наук України, Київ, 2016.

У дисертації на основі широкого кола історичних джерел та наукової літератури досліджено діяльність Київської міської думи у 1871–1914 рр., створеної за положенням 1870 р. для впорядкування міського благоустрою. Розглянуто формування міських органів влади шляхом виборчих практик, висвітлено склад корпусу гласних та механізми роботи думи. Встановлено, що положенням 1892 р. верховна влада обмежила самоврядність міського управління, підпорядкувавши усю виконавчу ланку, включно із міським головою, губернатору. Доведено, що ключовим важелем здійснення покладених на думу завдань було формування власного бюджету. Висвітлено основні джерела наповнення міської скарбниці й акцентовано увагу на малій кількості прибуткових міських підприємств, котрі давали 16,8% від усіх надходжень. Зауважено обтяжливість видатків на обов'язкові державні, передусім військові потреби, питома частка яких становила 30,2%, а іноді й 48,7%. Проаналізовано, які заходи вживала дума для подолання неписьменності широких верств киян та забезпечення їхнього культурного дозвілля.

Підкреслено, що ключовим для модернізації міста було спорудження водогінно-каналізаційної мереж, започаткування міської служби охорони здоров'я, налагодження унормованої забудови міста, створення міської транспортної мережі та нового адміністративного центру на Хрещатику. Встановлено, що ці заходи думи сприяли перетворенню Києва у торгово-промисловий центр України.

Ключові слова: міські положення 1870 і 1892 рр., дума, управа, самоврядування, вибори, гласні, губерньське у міських справах присутствіє, бюджет, податки, підприємства, концесії, позики, благоустрій, освіта, водогін, каналізація, санітарія, транспортна мережа.

АННОТАЦИЯ

Глызь Ю. И. Киевская городская дума: структура, состав гласных, деятельность (1871–1914 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины Национальной академии наук Украины, Киев, 2016.

В диссертации на основе широкого круга исторических источников и научной литературы исследована деятельность Киевской городской думы за период 1871–1914 гг., созданной для благоустройства города согласно положению 1870 г. Рассмотрено формирование городских органов власти путем избирательных практик, отражен состав корпуса гласных и механизмы работы думы, как управляющего органа. Установлено, что верховная власть реформой 1892 г. ограничила городское самоуправление, подчинив губернатору управу и голову думы. Доказано, что ключевым рычагом осуществления возложенных на думу задач было формирование городского бюджета. Отражены основные источники наполнения городской казны и акцентировано внимание на малом количестве прибыльных городских предприятий, которые приносили Киеву 16,8% от всех поступлений. Подчеркнуто обременительность обязательных государственных расходов, прежде всего военных, удельная часть которых составляла 30,2%, а иногда и 48,7%. Проанализировано, какие меры принимала дума для преодоления неграмотности среди широких слоев киевлян и обеспечения их культурного досуга.

Подчёркнуто, что ключевыми для модернизации города были сооружение водопроводно-канализационной сети, учреждение городской службы здравоохранения, налаживание нормированной застройки города, а также создание городской транспортной сети и нового административного центра на Крещатике. Все это способствовало превращению Киева в благоустроенный торгово-промышленный центр Украины.

Ключевые слова: городские положения 1870 и 1892 гг., дума, управа, самоуправление, выборы, гласные, губернское в городских делах присутствие, бюджет, налоги, предприятия, концессии, ссуды, благоустройство, образование, водопровод, канализация, санитария, транспортная сеть.

SUMMARY

Glyz Y. I. Kyiv City Council: structure, composition of glasny, activity (1871–1914). – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2016.

In dissertation on the basis of wide circle of historical sources and scientific literature there is investigated the activity of Kyiv City Council in 1871–1914, created for organization of municipal economy according the city regulation of 1870. Activity of city councils, as elective institutes, there are intensively studied, however history of Kyiv remains out of historians attention. Work has its actuality by increase of role of self-government in the today's state-creative processes in Ukraine chosen the European's vector of development.

There are considered the electoral practices as mechanism of forming of municipal government bodies and reflected the composition of corps of glasny (public persons) and organization of council work. It's proved that a municipal association got the right to vote, used it not in a complete measure because of the shortage of experience, education and political maturity. According to city regulation of 1870 the greater part of residents of Kyiv, mainly uneducated and poor, was removed from elections. During the first five electoral campaigns about 4,064 thousand persons on the average on the basis of the property qualification had the voting rights, that presented 3,5% of all city population. After 1892 during the next five elections – 2,932 thousand citizens on the average (1% of all population), but their activity grew twice – 1,207 thousand persons voted (41,2%).

It's noticed that glasny, mainly homeowners and merchants, often used the power not on it purpose but on own enriching. The residents of Kyiv forced them to deal with the city interests, reelecting socially active persons for next period and disintitling the other ones to be glasny, that presented 47% on the average.

On the basis of glasny lists study it was identified, that in first term there were elected about one third with higher education, but after entering into force the city regulation of 1892 – not less than half. The social structure of city council also changed: at first homeowners and merchants prevailed, but at the beginning of XX century – officials and professors, professionals from different sectors of municipal managing and science as a rule.

It was found that according to city regulation of 1892 supreme power had limited self-government, subordinated an executive brunch, inclusively with a municipal chairman, to the governor. For the legality of the council and board actions there was created special establishment – Kyiv Provincial House in urban affairs. It examined as citizens' complaints, so un-appropriation of funds for national necessities.

There was proved that a main lever for realization of Council economic tasks was the giving right to form an own budget. There were also reflected the basic sources of its filling, among them money from estate evaluation fee, municipal property using (land, forests, haymakings, building, shops) and incomes from municipal facilities (butchery and harbour), are reflected. Attention is accented on the shortage of paying municipal concerns that gave only 16,8% from all receipts.

It's noticed that the Council limiting financial authority because of city regulation of 1892, the council was not able to increase money from local taxes and fees, and that is why succeeded to the state loans. Their use could be considerably more effective, if 18% of all sum was not spend on building and maintenance of military facilities in city.

There are underline the burden of obligatory state charges and foremost military needs, specific part of which reached 30,2%, sometimes even 48,7%. At the same time the costs for improvement of public services were significantly less – from 22,7% to 11,1%. The merits of council were the considerable increasing of costs for sanitary-medical (from 3% to 14%) and educational sectors (from 3% to 16,3%), and also the reductions of expenses for municipal management (from 12,3% to 7,8%).

There were analyzed the measures accepted by City Council for overcoming of illiteracy of general population of Kyiv and providing of their cultural leisure. Particularly, the council provided funds for building and rent of school spaces, its heating and illuminations, teachers payment, opening and equipment of libraries, reading rooms, museums. Due to the increase of costs for an educational sector quantity of students slowly but grew: in 1896 there were 2,327 thousands, in 1901 – 3,354 thousands, and in 1908 – 8 thousand of students. But these measures were not enough for satisfaction of needs of growing city, so in fact for years of council government the quantity of population had grew more than five times, and literacy – only twice.

Kyiv City Council began late to implement the public initiative of obligatory initial training. In the field of professional education the most achievement was foundation of Oleksandrivska vocational school and Kyiv Polytechnic Institute. Attention of city authority to the theatres, libraries, reading rooms, museums, to establishment of monuments testified of the initial forming processes of municipal cultural environment, as the places of mass recreation of citizens.

It's found that the construction of water-supply, sewage and municipal transport networks on concession basis, electric tram, establishment of municipal health care service, rational city building, creation of the new administrative center Khreshchatyk were key for the city modernization. Also there is underlined, that these events contributed to transformation Kyiv into the commercial and industrial center of Ukraine.

Keywords: city regulations of 1870 and 1892, City Council, board, self-government, elections, glasny, Kyiv Provincial House in urban affairs, budget, taxes, events, concessions, loans, improvement, education, water-supply and sewage systems, sanitation, transport network.

Підписано до друку 22.03.2016 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 1,0. Обл. вид. арк. 0,9.

Наклад 100 прим. Зам. 08. 2016.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Київ-1, вул. Грушевського, 4.